

In deze serie artikelen bekijken we de verschillende onderdelen van de liturgie. Wat betekenen ze? Waarom zijn ze een onderdeel van onze liturgie? Wat hebben ze ons in de eredienst en in ons leven te zeggen? Vandaag deel 1: wat is een gereformeerde liturgie?

Gereformeerde liturgie: kenmerken en kwaliteiten

De liturgie: hoe vaak hebben we het daar niet over in het kerkelijk leven? Maar wat verstaan we er precies onder? En waar komt die term eigenlijk vandaan? En ook: wat is nu het specifieke van een gereformeerde liturgie?

Het was bij een trouwdienst. De koster van dienst liep met een stapeltje 'programma-boekjes' in zijn handen. Om uit te delen aan de bezoekers. 'Hier hebt u wat liturgies', zei hij op gedempte toon. We kregen een keurig uitgewerkte orde van dienst van de betreffende eredienst, zodat we van begin tot eind wisten wat er komen ging. 'Liturgies': de beste man gebruikte een woord dat hij duidelijk niet helemaal begreep. Hij bedoelde natuurlijk dat hij ons een paar 'liturgieën' aanreikte. Ofwel: het papier met daarop de uitgewerkte onderdelen van de eredienst. De coupletten van de te zingen psalmen, het Bijbelgedeelte dat de predikant ging lezen, het huwelijksformulier dat zou klinken.

Inhoud

Liturgie: we gebruiken dat woord dus vaak voor het 'programmaboekje' voor de eredienst. Of voor het 'psalmbriefje' dat de voorganger opstelt voor de koster en de organist: 'Nog even de liturgie voor zondagmorgen doorgeven'. Maar in beide gevallen gaat het om een afgeleide betekenis van het begrip. Wie Van Dale erop naslaat, vindt de volgende definitie van liturgie: 'het geheel van voorgeschreven gebeden, ceremoniën en handelingen die een eredienst uitmaken'. Het gaat dus niet om het lijstje (al dan niet uitgewerkt) maar om de inhoud van wat er gebeurt in de eredienst. Het geheel van al die grote en kleine onderdelen waaruit een kerkdienst is opgebouwd. Van het vortum ('Onze hulp') aan het begin tot de zegen aan het eind. Dat geheel van vaste elementen, staande uitdrukkingen, bekende en geïmproviseerde

gebeden, voorgeschreven gebaren en gloednieuwe preek noemen we de liturgie.

Overigens is die term nog niet eens zo heel lang de standaardaanduiding van wat er gebeurt als de gemeente van Christus samenkomt. Voor de kerkdienst gebruikte men in het verleden vaak andere benamingen, zoals 'godsdiensttoefening' of 'samenkomst'. Geliefd is lange tijd ook de term 'eredienst'. Boeken die theologen als J.H. Gunning JHz. en Abraham Kuyper rond 1900 over de onderdelen van de kerkdienst schrijven, hebben dan ook de titel *Onze Eeredienst*.

En nog eerder, in de tijd van de Reformatie, spreekt men over de 'vorm van de kerkelijke gebeden en gezangen' (Genève), over de 'christelijke ordinantiën' (Londen) of over de 'ceremonieën' (Datheen) als de zaken betreffende de eredienst worden aangeduid. De *Liturgia Sacra* (heilige liturgie) van Valerandus Pollanus, waarin deze de gang van zaken in Straatsburg weergeeft, is een uitzondering.

Gebruikt men wél het woord liturgie, dan is dat in de 17e eeuw de aanduiding voor het geheel van formulieren en gebeden die achter de catechismus zijn opgenomen. Als de bekende Dordtse Synode in 1619 bijvoorbeeld spreekt over de revisie van de liturgie, dan doelt ze op de herziening van de tekst van de formulieren van doop, avondmaal et cetera.

Gevoeligheid

Tot in de 20^e eeuw zijn er theologen die het woord liturgie als aanduiding van de eredienst liever mijden. Volgens dr. O. Noordmans heeft dat te maken met de band van de Nederlandse gereformeerden met de puriteinen, die immers in de 17^e eeuw vanwege de liturgie de Engelse Kerk verlaten. Noordmans is zelf daarom in zijn boek uit 1939 over deze kwestie (nota bene onder de titel *Liturgie*) ook kritisch op het gebruik van de term Liturgie (met een hoofdletter) zoals dat in de zogenoemde Liturgische Beweging gebeurt. Noordmans proeft er te veel in dat de eredienst gezien wordt als een mystiek, gesloten gebeuren

waarin de gehele heilsgeschiedenis op sacramentele wijze wordt opgevoerd. Daar moet de hervormde theoloog niets van hebben. Vandaar dat hij liever kiest voor de aanduiding 'eredienst'. Inmiddels lijkt deze gevoeligheid verdwenen. Iedereen in de brede gereformeerde gezindte spreekt vrijmoedig over de liturgie van de zondagse dienst, de predikant maakt geen psalmbriefjes meer maar levert de liturgie aan en menige gemeente kent inmiddels een liturgiecommissie.

Dienst

Intussen is het de vraag waar het woord 'liturgie' eigenlijk vandaan komt. Daarvoor moeten we naar het Grieks: het woord *leitourgia*. Dat betekent zoveel als openbare dienst van of voor het volk. Dat kan in de Griekse wereld een overheidsfunctie zijn, maar ook een religieuze dienst ten behoeve van de samenleving.

In de Griekse vertaling van het Oude Testament (de Septuaginta) wordt het woord *leitourgia* gebruikt om de oudtestamentische dienst aan te duiden van hogepriester of leviet die in het heiligdom zijn (offer)werk verricht. Op die manier komen we het ook in het Nieuwe Testament tegen. Zo vervult Zacharias in Lukas 1 zijn *leitourgia* in de tempel. En Hogepriester Christus heet in Hebrëeën 8: 2 een bedienaar (*leitourgos*) van het heiligdom.

De term kan in het Nieuwe Testament echter ook gebruikt worden voor de dienst van een apostel of een gemeente. Zo noemt Paulus zichzelf in Romeinen 15: 16 een dienaar (*leitourgon*) van Christus Jezus in zijn missie onder de heidenen. En als hij bij de gemeente van Korinthe de collecte voor Jeruzalem aanbeveelt (2 Kor. 9: 12), noemt hij die inzameling een dienstbetoon (*diakonia*) van deze dienst (*leitourgia*). Korinthe dient dus de moedergemeente van Jeruzalem met haar gaven. Nog een andere invulling van het begrip vinden we in Handelingen 13. Daar is in de gemeente van Antiochië een groep profeten en leraren aan het vasten in de dienst (*leitourgeo*) van de Heere, als de Geest duidelijk maakt dat Hij voor twee van hen, Barnabas en Saulus, een speciale taak heeft. In deze tekst (Hand. 13: 2) lijkt de betekenis van het grondwoord al dicht te komen bij wat wij eronder verstaan: de dienst aan God in de samenkomst van de gemeente. De NBV21 vertaalt dit vers dan ook met: 'Op een dag, toen ze aan het vasten waren en een samenkomst hielden voor de Heer, zei de heilige Geest tegen hen ...' Deze samenkomst lijkt echter niet een

gemeente-brede bijeenkomst te zijn, maar meer een gebedssamenkomst van een groep gemeenteleden.

Om die reden stellen kenners dat de term 'liturgie' als aanduiding van de eredienst van de christelijke gemeente in het Nieuwe Testament zelf niet voorkomt. Die betekenis komt pas in de Vroege Kerk in zwang. Dan wordt 'liturgie' de aanduiding van het geheel van cultische handelingen die worden uitgevoerd in het kader van de samenkomst van de gemeente, waarbij de focus vooral ligt op de rituelen rond de viering van de eucharistie.

Samenkomen

Intussen is de term liturgie algemeen aanvaard als de aanduiding van 'het gebeuren van het samenkomen van God met zijn volk of gemeente én het samenkomen van die gemeente als geheel voor de ontmoeting met God en daarin ook met elkaar', zoals dr. T. Brienen de eredienst omschrijft.

Een samenkomst dus, maar wel een die wezenlijk anders is dan de jaarlijkse bondsdag van de vrouwenvereniging of een toogdag van een stichting. In de eredienst is het God Die Zijn gemeente samenroept en samenbrengt. We zijn bij Hém te gast. Dat is goed om te benadrukken, want zomaar kunnen we denken dat wij een eredienst organiseren en vervolgens God vragen daarbij aanwezig te zijn. Zoals in het lied 'Welkom in ons midden, Jezus' (Opwekking 676) gebeurt. Dat is echter de omgekeerde wereld. God roept óns voor Zijn Aangezicht en Hij wil óns ontmoeten. Vervolgens is het natuurlijk óók de gemeente die samenkomt en voor haar Heere verschijnt. Ootmoedig vanwege Gods heiligheid, maar ook vrijmoedig vanwege de ons verleende genade. Buigend en knielend in eerbied (Psalm 95), maar ook lovend en juichend in dankzegging en aanbidding (Psalm 100).

In dat samenkomen is er een voortdurende wederkerigheid. God roept ons samen, wij beantwoorden dat door in beweging te komen. De Heere komt ons tegemoet met Zijn wet, Woord en sacrament; wij reageren daarop in gebed, lied, belijdenis en gaven. Hij betuigt de gemeente Zijn trouw en liefde en vermaant wie weg dwaalt; de gemeente betuigt Hem haar gehoorzaamheid, klaagt Hem haar nood, doet boete en toont Hem haar dankbaarheid.

Zo mag een eredienst een echt samenkomen en samenwonen zijn van God en Zijn volk, een samenzijn van Christus en Zijn gemeente. En

tegelijk ook een ontmoeting van de afzonderlijke leden van de gemeente met elkaar. Een plek waar het Lichaam kan samengroeien in eenheid en verbondenheid onder haar ene Hoofd (Ef. 4: 15). Waar de vele graankorrels één brood worden en de vele geperste druiven samenvloeien tot één drank (avondmaalsformulier).

Gereformeerd

De spannende vraag is natuurlijk hoe je zo'n 'gebeuren' dan op de juiste wijze vormgeeft. Want als het zo'n belangrijke 'samenkomst' is, is het niet om het even wat je wel en niet doet.

Op die vraag zijn de eeuwen door uiteenlopende antwoorden gegeven, wat gezorgd heeft voor een grote diversiteit aan liturgische praktijken. Een oosters-orthodoxe liturgie is heel anders dan een rooms-katholieke, een lutherse of een anglicaanse. Een doopsgezinde viering heeft heel andere kenmerken dan een samenkomst van een evangelische gemeente of een aanbiddingsdienst van de Vergadering van Gelovigen. Iedere traditie heeft haar eigen kleur en geur, haar eigen taal en liederen, haar eigen rituelen en symbolen.

Te midden van die waaier aan liturgische diversiteit is in ons land een zogenaamde gereformeerde liturgie ontwikkeld; door sommigen wel aangeduid als de Dordtse liturgie, met een beroep op de Dordtse Synode van 1618-1619. Een liturgie met eigen kenmerken: er ligt een grote nadruk op het Woord (de preek); er klinken nagenoeg alleen berijmde psalmen, begeleid door een orgel; de dienst wordt geleid door de ambten (predikant of ouderling); voor het bedienen van de sacramenten en andere plechtigheden zijn de formulieren uit de 16^e eeuw leidend; het kerkgebouw heeft een sobere inrichting. Of redenerend vanuit wat er vergeleken met andere tradities niet is: geen altaar(tafel), geen knielbanken, geen wierook, geen paaskaars, geen liturgische gewaden, geen wekelijks avondmaal, geen cantor of koor, geen gezangen, geen combo. Et cetera.

Vragen

Intussen zijn er bij die sobere gereformeerde eredienst in de loop van de tijd steeds vragen gesteld. Is er in de Reformatie en de bijbehorende beeldenstorm niet te veel afgeschapt? Doet de exclusieve focus op de preek wel recht aan het feit dat een mens ook andere zintuigen heeft dan alleen het oor? Is de gemeente niet te passief als ze alleen maar mag luisteren en zingen? En het alleenrecht van de psalmen, is dat wel zo'n Bijbels principe?

Voor de beantwoording van die vragen wordt vaak vooral twee kanten uitgekeken. Ofwel men kijkt naar de tradities die een 'rijkere' liturgie kennen, zoals de anglicaanse en de lutherse. Dat leidt dan (bijvoorbeeld) tot de wens om meer te doen met het kerkelijk jaar, met vaste lezingen, een gezamenlijk Onze Vader, een gezongen geloofsbelijdenis, gezangen, koorzang. Ofwel men kijkt naar de evangelische stromingen waar de liturgie vaak laagdrempeliger en minder vastomlijnd is. Dat leidt dan vaak tot de wens om (bijvoorbeeld) meer te doen met andere muziekstijlen en -instrumenten, met aanbiddingsliederen, getuigenissen van gemeenteleden, gebaren, kindermomenten.

En dan wordt het spannend voor wie gereformeerd wil zijn en blijven. Want kun je zomaar elementen uit andere liturgische tradities invoegen zonder dat je het gereformeerde karakter van de eredienst geweld aan doet?

Die vraag stellen is gemakkelijker dan haar beantwoorden. Want gereformeerd zijn is niet dat alles in beton gegoten is en nooit mag veranderen (de Reformatie zelf was ooit een hervorming van de liturgie!). Maar anderzijds is het gevaar reëel dat een eredienst zomaar van kleur verschiet doordat er nieuwe vormen en elementen worden ingevoegd die een andere theologische achtergrond hebben. Denk aan het godsbeeld dat uit veel opwekkingsliederen spreekt. Of denk aan de achtergrond van de Veertigdagentijd, die op Aswoensdag begint en een ander karakter heeft dan de gereformeerde lijdenstijd.

Laveren

In de praktijk is het laveren: tussen verafgoding van de aloude Dordtse liturgie enerzijds en verwaarlozing van de rijke gereformeerde traditie anderzijds. Als één ding maar duidelijk is (en dat is heel gereformeerd): het moet in de eredienst niet allereerst gaan om ons en onze wensen en expressies maar om de heilige en genadige God en Zijn eer. Wie dat in het oog houdt, heeft in discussies over de liturgie een helder kompas. ●

J. van der Knijff

Docent liturgiek aan de Theologische Universiteit Apeldoorn